

De az emlék megmarad*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.9>

A történészek többsége hagyományosan fenntartásokkal kezelte a retrospektív jellegű, „narratív” forrásokat, még hozzá szubjektivitásuk miatt: mivel egyéni nézőpontból láttatják a múltat, legfeljebb azt tudhatjuk meg belőlük, hogy az egyes személyek hogyan látták, hogyan élték át „a” történelmet. Az utóbbi időben sokan érveltek már amellett, hogy ezeket a tanúságokat nem szabad alábecsülni, még a jó öreg eseménytörténet művelői számára sem. Hiszen a kutató nem nyerhet közvetlen ismereteket egy múltbeli eseményről, az arról szereshető ismeretei így csakis a résztvevők és szemtanúk beszámolóiból származhatnak. A felismerés, hogy egy múltbeli esemény csak a róla szóló tanúságok által létezik, így csak általuk ismerhető meg róla minden megismerhető, sokakat készített e forrásuk újfajta kezelésére.¹ Ők már nem objektív tényeket kívánnak kinyerni e szövegekből, hanem mint szövegeket, nyelvi konstrukciókat vizsgálják azokat.

Így jár el Boros Anikó is, aki a Fejér megyei Pusztavámon 1944. október 16-án történt tömeggyilkosságot kutatja: ezen a napon a falu határában több mint kétszáz zsidó munkaszolgálatost öltek meg német katonák – nagy valószínűséggel a helyi volksbundista vezetők közreműködésével. A szerző számára vi-

* BOROS Anikó: *Pusztavám 1944. Tanú(ság) – vallomás – emlékezet*. Ford.: VITÁRI Zsolt. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 375 p.

¹ Az ezzel kapcsolatos nézeteimet máshol részletesebben kifejtettem: TAKÁCS Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

lágos: forrásai nem a múltra néző ablakok, amelyeken keresztül megláthatja a kutatott tárgyat, ám nincs más választása, ha valamit meg akar tudni és el akar mondani róla, figyelmét ezen „ablakokra” kell irányítania. Ugyanakkor nem „az események pozitivista szellemben való rekonstrukciójára” törekszik (24.), és szándékosan nem tesz eleget az elvárásnak, hogy rekonstruálja a pusztavámi esemény *valódi* történetét; azt ugyanis – mint az egyik alfejezet címében is jelezte (306.) – lehetetlennek tartja. Ehelyett azt vizsgálja, hogy a rendelkezésre álló források alapján mi tudható meg a pusztavámi tömeggyilkosságról. Ehhez a tudáshoz pedig csakis a tanúságokon keresztül vezethet az út, így elemzésének fókuszába ezeket helyezte: megnézte a formai sajátosságait, a nyelvezetüket, a fogalmazásmódot, a szerkezetüket és így tovább. Azaz munkájának a tárgya nem az *esemény*, hanem a *tanúság*.

Boros alaposan körbejárja a tanú, a tanúság és a tanúvallomás definíciójának problémáját, rámutatva, hogy azt több évszázados teológiai, jogi és tudományos tradíció formálta. Saját tipológiát is felállít, ami azonban meglátásom szerint érdemben nem sokat tesz hozzá az egyébként kitűnő elemzéshez. A lényeg ugyanis nem az, hogy egy vallomást „jogi” vagy „morális” tanúságnak kell-e tekinteni, hanem az, hogy miben áll például egy rendőrség előtt tett vallomás és egy videóinterjú közötti különbség: a szerző kitűnően bemutatja, hogy a különböző közegek más és más beszédaktusok érvényesülését engedték meg, illetve tették lehetővé, ami hatással volt a tanúságok tartalmára, nyelvezetére, formájára is.

A szerző mindvégig hangsúlyozza, hogy a tanúságok párbeszéd eredményeként, társas interakcióban jönnek létre, tehát azok mindig feltételezik egy „másik” (a szerző által valamiért „harmadiknak” nevezett) személy jelenlétét: „E szemközti fél, a harmadik személy a tanúskodási folyamat szükséges részeként egyrészt látenszen, másrészt közvetlenül befolyásolja a tanút, s ezáltal felismerhetővé válnak a tanúskodásban megnyilvánuló, jelenhez kötődő diskurzusok és elvárások.” (327.) A „hallgatóságra való odafigyelés” (335.) ugyanis minden emberi közlés, így minden tanúságtétel sajátja: nemcsak a Jad Vasem számára

készült videóinterjúké, amelyekben a „másik” arccal, hanggal és névvel is megjelenik, hanem a jogi eljárásokban keletkezett vallomásoké is, amelyekben csupán a kérdezők (rendőrök, ügyészek, bírók) neve volt feltüntetve, és sokszor a kérdéseket sem rögzítették. Sőt, a nyelvi alkalmazkodás még a levélformában megírt vallomások esetében is tetten érhető, a fizikailag jelen nem lévő „másik” még ilyen esetben is „ellenőrzést” gyakorol az elbeszélő felett.² (A címzett virtuális jelenlétét, egyben a levelek dialogikus természetét a megszólítási formula teszi láthatóvá [183].)

A tanúság ugyanakkor nemcsak társas, hanem társadalmi gyakorlat, fejt ki Boros, azaz nem kizárólag a kérdező személyes elvárásait kell figyelembe venni, hanem a tanúság tágabb szociális, kulturális közegének elvárásait is. A tanúságtételek nem légtüres térben, hanem meghatározott társadalmi és intézményi keretek között jönnek létre. Ilyen közeget jelent mindenekelőtt a nyelv: az egyéni emlékek „performatív aktus” révén oszthatóak meg másokkal, azaz válnak közölhető narratívává (66.). Az egyéni tapasztalat ugyanis csakis meghatározott szabályoknak, konvencióknak megfelelő elbeszélések révén válik mások számára befogadhatóvá. Magyarán, a „tanúk hajlamosak arra, hogy megszokott, konvencionális toposzokhoz folyamodjanak, hogy narratívájukat a szemközti félnek érthetővé tegyék és átvigyék” (334.). Ez a „konvencionalizálás” biztosítja, hogy az egyén elbeszélését mások „igaznak” fogadják el. A módszer különösen akkor válik láthatóvá, ha valaki nem tud, vagy nem akar igazodni a konvenciókhoz, ami aztán kiváltja a beszélgetőtárs ingerültségét.

Végső soron a társadalmi és intézményes közeg szabja meg azt is, hogy kiből lesz egyáltalán tanú, kinek a tanúságát rögzítik, kinek az elbeszélése marad fenn, és áll rendelkezésre a történeti kutatások számára (65.). Hiszen, figyelmeztet már a munkája elején Boros, „a források csak a tanúk egy részét engedik szóhoz jutni” (16.). A keletkezési szituáció emellett nagy hatást gyakorol nemcsak a vallomások formájára, de a tartalmára is. A szerző az emlékezetpszichológiai kutatások nyomán azt hangsúlyozza,

² F. C. BARTLETT: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Ford.: PLEH Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 373.

hogy „az emlékeket és ezáltal a tanúskodást a beszédaktus mindenkori pillanatához igazítjuk” (202.). A tanúság keletkezési közegét ezért a vallomás integráns alkotóelemének tekinti, és nagy teret szentel annak bemutatására.

A szerző tehát hangsúlyozza: a tanúvallomások vagy levelek formájában előhívott emlékeink is társas, társadalmi konstrukciók, ami az emlékezetközösségekre irányítja a figyelmet. (276.) Ő maga is ilyen emlékezetközösségek (tanúcsoportok) mentén elemezte a tanúságokat. Ebből viszont az következik, hogy nem lehet élesen elhatárolni egymástól a saját tapasztalatokat hordozó egyéni emlékezetet és „a szubjektum tartományának határán” túllépő (275.) kollektív emlékezetet. Boros mindenesetre az előbbi „tanúság”, utóbbit pedig „emlékezet” címszó alatt tárgyalja. Ám a merev elkülönítés problémás voltát jelzi a „helyettesítő tanúk” esete, azoké a túlélőké, akik az elpusztult társaik helyett emlékeznek. A szerző is jelzi, hogy itt nem lehet szó saját tapasztalatokról, ami sokak (köztük sok túlélő) szemében megkérdőjelezi ezen tanúságok autentikusságát. Ezért például Kertész Imre csak a fikció területén látta lehetségesnek a holokausztról való tanúságtételt (306–307.). (Abba most nem mennék bele, hogy ez esetben sem beszélhetünk éles határokról, hiszen nagyon sok nem fikciós műfaj, így az igazságszolgáltatás vagy a történetírás is szükségszerűen használ fikciós elbeszélői technikákat.)

Boros Anikó könyvéből kiderül, hogy a pusztavámi tömeggyilkosság kulturális emlékezetének alig van közvetítője. Írásos megemlékezésekből csak mutatóban akadt egy-kettő, a 2010-es években viszont már egy sem. A budapesti Kozma utcai izraelita temetőben lévő síremlékek (valamint Takács József, a kivégzett eszperantista nagymarosi emléktáblája)³ mellett a megkövült emlékezetet leginkább a falu maga képviseli. Még akkor is, ha a szerző nem vette észre: a helyi művelődési ház falán 1970-ben állított emléktábla a 2010-es években egy felújítás után valóban nem került vissza a helyére (284–285.), ám a település központjában, a katolikus templomkertben egy betontárgyon felállított-

³ Ennek a képét közli ugyan (342.), de egy szót sem ejt róla.

ták.⁴ Ez az „emlékmű” azonban eltörpül az első és a második világháborús emlékoszlopok mellett – ha tetszik, a helyi hősi halottak emléke „elnyomja” a helyben legyilkolt zsidó mártírok emlékét. A térképek tanúsága szerint a helyet ráadásul „Katolikus Világháborús Emlékműveknek” nevezik: az emléktábla idehelyezése már-már bizarrnak hat. A – konkrét és átvitt értelemben vett – átpozicionálást mindenestre megkönnyítette, hogy a táblán már eredetileg is elsikkadt az áldozatok zsidó mivolta. Az tudniillik a kádári emlékezetpolitika termékeként az antifasiszta narratívát képviselte, amely inkább a tettesekre fókuszált, és az áldozatok között sem szán kitüntetett szerepet a zsidóságnak: alig utal voltaképpen tárgyára, és eufemizmussal „magyar munkaszolgálatosként” azonosítja az áldozatokat, miközben nagy betűkkel szerepel rajta: „Soha többé fasizmust!” Más kérdés, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás utáni, új emlékezetpolitikai közegben a hangsúly a holokausztra helyeződött, ami egyre inkább annak a képzetnek az erősödését eredményezte, hogy a fasizmus csak a „zsidók” ügye, emlékezzenek rá ők. *Nota bene*, a kommunizmus áldozatainak van emléknapja hazánkban, a fasizmusénak viszont nincs, utóbbi helyét a holokauszt emléknapja foglalja el – mintha a fasizmusnak csak a zsidók lettek volna az áldozatai.

De térjünk vissza a tanúságokra. A munka kiválóan tárja elénk, hogy a politikai kontextus változásai miként hatottak a különböző bünvádi eljárásokra, az eljárások alakulása (például a fővádlottak személyének változása) pedig milyen hatással volt a tanúvallomásokra. Egy volt munkaszolgálatos például 1961-es meghallgatása során a kivégzés okaként a legyilkoltak kommunista voltát említette, amiben megint csak a szovjet tömb emlékezetpolitikájának (az illető Losoncon lakott) domináns narratívája érhető tetten, amely a fasizmus politikai áldozataira koncentrált, olyannyira, hogy a vallomásban a pusztavámi áldozatok (és a tanú saját) zsidósága is háttérbe szorult (105–106.). De megemlíthetjük azt is, ahogy a második világháború után indított

⁴ Lásd POLGÁR Péter Antal: Néhány észrevétel. *Élet és Irodalom*, 2022. december 9. 2.

népbíróvási eljárás fókuszja a német katonákról egyre inkább a pusztavámi németekre, a Volksbund tagjaira és vezetőire, mindegyik előtt Stammler Ferencre helyeződik, melynek következtében a tanúk elbeszéléseinek a főszereplői is ők lesznek (133–139.). Azt viszont nem tartom megalapozott állításnak, hogy Pusztavám magyar lakóinak a Volksbundtól való fenyegetettségéről beszámoló 1946-os tanúvallomás „teljesen a kihallgató államrendőrség szellemében alakult, mivel a magyarországi németek általános démonizálása elűzésük legitimálását szolgálta”. (132.) Úgy állítja be ugyanis, mintha ez a démonizálás az államrendőrség sajátja lett volna, pedig ha már „szellemről”, akkor sokkal inkább korszellemről beszélhetünk, amely nem kizárólag a rendőrség révén gyakorolt hatást a vallomásra.

A keletkezési szituáció hatása különösen akkor mutatható ki, amikor ugyanannak a személynek különböző közegben előadott, különböző elvárásoknak megfelelni kívánó vallomásait veti össze, feltárva, miként módosul az elbeszélői perspektíva, hogyan kerülnek máshova a hangsúlyok, és így tovább. Az emlékek tehát nem lehetnek állandóak, ugyanazon emlékező esetében is változhatnak a felidézési szituációnak megfelelően, és azért is, mert idővel újabb tapasztalatokra is szert tesznek, amelyeket a vallomásokba integrálnak (118.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy „hamis” tanúvallomásokról lenne szó, legalábbis a történettudományos mezőben nem erről az oldalról érdemes megközelíteni a kérdést: „A döntő folyamat itt a narratívaképzés, amely ezeket a különböző, mégis hasonló vallomásokat eredményezi, miközben mind az igazságszolgáltatás érdekei, mind a tanú személyes súlypontjai [sic!] nyomon követhetők.” (129.)

Boros Anikó leszögezi: az emlékek természetüknél fogva hiányosak és változékonyak, ennél fogva bizonytalanok (64.). Épít azokra a kutatási eredményekre, amelyek cáfolják azt a népszerű elképzelést, miszerint az ember képes mindent pontosan megfigyelni, azokat teljes egészében elraktározni, majd hiánytalanul előhívni. E kutatások régóta bizonyítják, hogy emlékeinket igazából nem felidézzük vagy előhívjuk, hanem létrehozuk, megal-

kotjuk.⁵ Ám ha nem várható el, és egyáltalán nem is fontos, hogy az emlékeink a részletekbe menően pontosak legyenek, akkor nem világos, mihez képest értelmezhetőek annak „hiányai” vagy „hibái”. A szerző ugyanis a tanúvallomást befolyásoló számtalan tényezőt „hibaforrásnak” nevezi, amelyek „meghamisíthatják” vagy „torzíthatják” azokat (62–63.). Mintha az emlékeknek létezne egy eredeti, torzulás- és hamisításmentes formája. Az ilyesfajta „normatív” megközelítés az elemzés során is felbukkan. Egyhelyütt például „a tanúság szemantikai eltorzulásáról” ír (162.), ám ha az emlék mindig konkrét helyzetben jön létre, tehát nincs egy, a tanú elméjében rejtő „ideális” formája, akkor nem világos, hogy az mihez képest „torzulhat”. Talán pontosabb volna inkább (lehetséges) *változatokról* beszélni.

Az emlékeknek már csak azért sem lehet „eszmei”, minden romlástól mentes formája, mert az emlékek megalkotásának, a tanúskodásnak sincs ilyen ideális, semleges közege. A szerző ennek kapcsán szintén adós marad azzal, hogy mihez képest lehet egy környezet „átpolitizált”. Konkrétan a hivatalos eljárásokban felvett vallomások esetében beszél a tanúk „politikai pozicionálásáról” (167.). A népbírói eljárások célja a háborús bűnösök elítélése volt, ami nem tisztán jogi, hanem politikai kérdés is volt, így a politikai pártok delegáltjainak részvétele természetes, sőt szükségszerű volt azokban. Vagyis nem érték egyet a szerző Deák István nyomán tett kijelentésével, miszerint a népbírói eljárásoknak politikai funkcióik is voltak a háborús bűnösök elítélése *mellett* (125–126.) – a jogi és a politikai funkciót nem lehet szétválasztani. Ám gondolkozhatunk bárhogyan a népbírói eljárások „politikai elfogultságáról”, nem tartom helytállónak, hogy Boros Anikó azok működése kapcsán a „sztálinizmus politikai igazságszolgáltatásáról” beszél (126.).

A széles értelemben vett politikai közeg minden emlékezésre hatással volt, ami azt is jelenti, hogy nemcsak a kelet-közép-európai németek elűzésére vonatkozó 1950-es évekbeli adatgyűjtés, az úgynevezett Ost-dokumentáció tekinthető „történetpoli-

⁵ Ezek kiváló összegzése: KESZEI András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

tikailag motivált” projektnek (189.), hanem a túlélőkkel készített videóinterjúk is. Még akkor is, ha egyáltalán nem gondolom, hogy össze lehetne vetni a kétféle motiváció etikai dimenzióit. Mert természetesen van olyan legitim narrativa, amelyben az otthonukból elűzött magyarországi németek áldozatként jeleníthetők meg, ám az Ost-dokumentáció vagy a geretsriedi helytörténeti kiállítás és legfőképpen Stammler Ferenc vallomásai⁶ mégiscsak elhallgatnak, relativizálnak egy tömeggyilkosságot. (A pusztavámi németek nagyrészt a bajorországi Geretsriedben nyertek új otthonra, sőt a település alapítóinak tekinthetők. Mindebben nagy szerepe volt Stammler Ferencnek, akit valóságos mózesi figuraként jelenítettek meg, mint aki az elűzött pusztavámiakat új otthonukba vezette.) Érthető, ha a németek számára a menekülés és az elüldöztetés volt a „jelentős múlt” (293.), ám látni kell, hogy áldozatként való elismerésükre való igényüket kimondatlanul a zsidók, ebben a konkrét esetben a Pusztavámon meggyilkolt zsidók áldozatával konkurálva fogalmazzák meg, miközben ez az emlékezeti konkurenciaharc látens marad, nem reflektálnak rá sem a vallomásokban, sem a *Heimatbuch*-ban, sem pedig Stammler narratíváját reflektálatlanul fenntartó és intézményesítő geretsriedi városi múzeumban – hangsúlyozza Boros Anikó. Az, hogy a holokauszt nem vált saját történetük részévé, jól mutatja, miként hullott ki az egyetlen pusztavámi zsidó család pusztulása a helyiek és az egykori helyiek emlékezetéből (232–233.).

A „makulátlan múlt” (297.) a volt pusztavámiak önazonosságának alapja, amellyel a munkaszolgálatosok legyilkolásának megemlézése sem fér össze. (Stammler narratívájában ez az esemény csak a németek meggyanúsításának eszközeként jelenik meg.) A közösség identitása tehát elhallgatáson (én úgy fogalmaznék, hazugságon) alapul: „a reprezentáció hiánya egyúttal egy bűncselekményt is elfed, és tagadja annak legitimitását a közösség kollektív emlékezetében” (304.). Ez is jelzi, hogy a tanúvallomások az identitás vizsgálatára is használhatók: Boros

⁶ Stammler Ferenc az Ost-dokumentáció részeként 1960-ban levélben írta le emlékeit, 1974-ben a frankfurti államügyészség hallgatta meg tanúként, majd az 1978-as *Heimatbuch*-ban jelent meg a visszaemlékezése.

is utal erre (igaz, tartózkodik a kifejezés használatától), amikor rámutat, hogy a „vallomás a személy integráns része”, amely a személyt magát is megalkotja (118., 329.).⁷ Az identitás ugyanis elbeszélésekben, személyes történetekben jön létre, például tanúvallomásokban, amelyek szándékolatlanul, de arról is sokat elárulnak, hogy az elbeszélő miként gondolkodik önmagáról. Ez kollektív szinten is vizsgálható, és nemcsak a németek esetében. A szerző bemutatja, hogy a pusztavámi magyarok a népbírószági eljárás folyamán magukat is Stammler és a Volksbund (potenciális) áldozataként jelenítették meg, vagyis magukat a zsidó áldozatok helyébe tették (135.). Lehetséges persze egy olyan magyarázat is, mely szerint a magyar tanúk egyértelművé kívánták tenni saját pozíciójukat a tettes-áldozat relációban, azaz nem annyira a zsidókkal konkurálva, mint inkább mellettük akartak áldozati státuszt kivívni, és így elhatárolódní a tettesnek tekintett németektől.

Boros munkája jól mutatja, hogy az olyan kollektív entitások, mint „német”, „magyar” vagy „zsidó”, valójában *elképzelt közösségek*, nincsenek állandó és zárt határaik. Megállapítja például, hogy a pusztavámi németek egysége mítosz, a Volksbund (vagy Stammler) megítélése még évtizedekkel később is megosztotta az (egykori) helyieket. De már 1944-ben sem mindenki viselkedett ugyanúgy, hiszen volt olyan pusztavámi német, aki segített a zsidó munkaszolgálatosoknak menekülni, és akit ezért nem is telepítettek ki később; ez a magyarországi németek kollektív bűnösségének tarthatatlanságát is jelzi. Abban pedig van valami ironikus, hogy az „igazi” németek által lakott városrészt Geretsriedben a helyiek „magyar negyedként” emlegetik (299.).

Ilyen (a szerző által) „elképzelt” közösségek azok a tanúcsoportok (zsidók, pusztavámiak, elmenekült/kitelepített pusztavámi németek, katonák), amelyek mentén Boros Anikó elemzi a vallomásokat. Ami, talán említeni sem érdemes, nem jelenti azt, hogy ne alkotnának releváns elemzési keretet. Nyilván szükség volt az óriási forrásanyag strukturálására ahhoz, hogy egyál-

⁷ A szerző – szintén a fogalom használata nélkül – kiválóan elemzi (dekonstruálja) Stammler Ferenc identitását is (209–210.).

talán vizsgálni lehessen azt, a szerző pedig úgy döntött, hogy az 1944-ben elfoglalt pozíció alapján csoportosítja a tanúkat, ez alapján azonosnak, de legalábbis nagyon hasonlóknak tételvezve a nézőpontjukat. (Az elemzés aztán megmutatta az előzetesen felállított csoportokon belüli különbségeket is.) Ám azt is látni kell, hogy nemcsak a szerző által felállított tanúscsoportok alapján beszélhetünk különböző perspektívákról, hanem a tanúskodást lehetővé tevő/kikényszerítő közegekben elfoglalt pozíció alapján is. (A szerző is jelzi, hogy a kettő átmetszi egymást [310.], de Stammler és a helyi Volksbund morális felelőségének kérdése is csak interpretációs kerettől függően jelenik meg.) Meggyőződésem szerint, ha a tanúság – és ennek révén a tanú – meghatározott közegben jön létre (mely közeg integráns részét képezi a tanúságnak), akkor megalapozottabb lett volna a keletkezési szituáció alapján csoportosítani a tanúkat és elemezni a vallomásokat.⁸ Ezzel kikerülhető lett volna az is, hogy a *Heimatabuch*-ban megjelent visszaemlékezéseket kétszer is, először tanúságként, majd a kollektív emlékezet hordozójaként is vizsgálja, sőt az áldozati narratívákról szóló alfejezetben újból kitér rá.

Boros Anikó munkája eredetileg német nyelven készült, ami nyomot hagyott a magyar szövegen is. Jelzi például, hogy lemond a kettős megnevezésről (pusztavámi nők és pusztavámi férfiak) (24.), ami a magyar szövegben irreleváns kitétel, hiszen nyelvtani nemek hiányában a magyar nyelv eleve gendersemleges (lásd pusztavámiak). A II. főfejezet történeti bevezetése is láthatóan német célközönségnek készült, mert a magyar *mintaolvásó* számára tudható dolgokat tartalmaz (ráadásul megtöri a munka mikrotörténeti perspektíváját azzal, hogy makroszintű értelmezési keretbe helyezi a tárgyát). A magyar olvasónak az 1956-os „felkelést” (a magyar szakirodalomban inkább a forradalom kifejezés a bevett) is szükségtelen hivatkozni, és főleg nem két német nyelvű átfogó munkával (141.). A szakirodalmi hivatkozásokat is jó lett volna magyarítani: nem a vonatkozó hazai szakirodalom

⁸ Én nemcsak így jártam volna el, hanem saját kutatásomban így is jártam el: TAKÁCS: I. m. 80.

hiányára gondolok (ezt a felhasznált irodalom imponáló mennyisége miatt nem is ildomos számonkérni), hanem arra, hogy például Pierre Bourdieu vagy Jacques Derrida idézett munkáinak is van magyar fordítása. (Kertész Imre több műve viszont mindkét nyelven szerepel az irodalomjegyzékben.) Más téren viszont soknak érzem a fordítást: a német (és angol) nyelvű forrásokból való idézeteket a lábjegyzetben eredeti nyelven is olvashatjuk, ami a hitelesség felesleges túlbiztosításának tűnik.

Sajnos a fordítás egyenetlensége mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Van, hogy „a tanú személyes súlypontjai”-ról (129.) vagy a „kikérdezés értéksúlypontjai”-ról olvashatunk (176.); mindkét esetben magyarosabb lett volna „hangsúlyai” kifejezés. „Johann Wüsch kétséges alakja” (178.) is inkább „ellentmondásos”; egy „gyanús” személy (209., 210.) a szövegösszefüggés alapján inkább gyanúsított vagy felelős. A tanú nem „biztosítja az evidenciákat” (200.), inkább bizonyítékot szolgáltat; Pusztavám egykori német polgárai pedig ma nem „messzemenően” (263.), hanem túlnyomórészt Németországban laknak. Az viszont már érdemi fogalomhasználati hibát eredményez, hogy többször is Pusztavám „polgármesteréről” van szó; lehet, hogy a német nyelvű források így utalnak a település vezetőjére, de akkor is illet volna jelezni, hogy abban az időben a magyarországi községek élén bírók álltak (polgármesterük csak a városoknak volt).

Nem tudom, hogy a németországi keletkezési közeggel függ-e össze, mindenestre zavaró a munka következetlen anonimizálási gyakorlata: nem világos, mi az a „védelmi kötelem” (156/414. lj.), amelybe valaki beleesik, más meg nem, vagyis miért szerepel valaki a teljes néven, míg mások monogrammal. A magyar szabályozás megengedné, hogy a történelmi megismeréshez szükséges mértékben megnevezzen bárkit; a szerző állításával szemben (141/361. lj.) a magyar állambiztonsági dokumentumokban szereplő „védendő neveket” sem anonimizálják automatikusan, a kutatók csupán a szenzitív adatokat nem ismerhetik meg. Ha már dokumentumok: a hazai levéltárakban található iratokra nem a bevett, szabatos formában hivatkozik a szerző; önmagában nem ez a gond, hanem az, hogy az olyan jelzetek, mint például „Stammler, ÁBTL, O-14922/71” vagy „Termann,

BFL 19923/1949”, értelmezhetetlenek, ezáltal a konkrét iratok (jegyzőkönyvek, vallomások) visszakereshetetlenek.

A munka kifogásolható részei azonban eltörpülnek annak érdemei mellett. Boros Anikó könyve kiválóan példázza, milyen eredményekkel kecsegtet, ha egy történész nem nyomozóként vagy a korabeli szereplők felett ítéletet mondó bíróként, hanem történészként, és „emlékezetelméleti perspektívából” (305.) vizsgálja a múltat, pontosabban azt, ami arról fennmaradt. Ezek az eredmények jelentős mértékben bővítik ismereteinket nemcsak 1944-ről, hanem az azóta eltelt időszakról, a 20. század második feléről és a jelenünkről is. Sőt elsősorban arról. A szerző rámutat: „A tanúság a pillanat terméke” (197.), ebből következően az „nem kizárólag a múltról szolgál információkkal, hanem a vallomás keletkezésének kontextusáról is” (106.). Ez nemcsak a különböző tanúságokra igaz, hanem azok összességére is. Emellett sokat megtudhatunk az emberi emlékezet működéséről, a tanúság problémájáról, emlékezetpolitikákról, egyéni és kollektív emlékezeti stratégiákról – és nem utolsósorban a történeti megismerésről, annak lehetőségeiről, módjairól és határaitól. Boros számomra rendkívül szimpatikus történészi magatartást követ, amikor kijelöli saját pozícióját ebben a folyamatban: „elhelyezem magam e munka szerzőjeként, hogy tudatosan utaljak arra: a történeti-kultúratudományi felismerések nem szerezhetők meg állásponttól függetlenül” (19.). Ami nem a mindentudó történész álláspontja: tudatosítja az olvasóban, hogy a történész maga is konstruál, ennek az érvényessége pedig nem abszolút, hiszen mások máskor újabb konstrukciókkal állhatnak elő (309–310.).

„Mi marad?” – teszi fel a kérdést a kötete végén Boros Anikó. Mindenekelőtt a „töredezett és kibékíthetetlen emlékezet” (336–341.), bár a szerzővel ellentétben nem hiszem, hogy a konszenzus vagy a „megbékélés” hiánya önmagában olyan nagy baj volna. A felelősség hiánya már nagyobb probléma: 1944. október 16-án több mint kétszáz embert legyilkoltak, amiért senkit sem büntettek meg, és – a kollektív bűnösség és a szintúgy differenciálatlan kollektív felmentés zéró eredményű összjátékának köszönhetően – a (morális) felelősséget sem vállalja senki. Egész egyszerűen nincsenek tettesek: mivel ezt a szerepet senki sem

vállalja fel (mert nem kénytelen felvállalni), az elkövetők nem szólalnak meg. Így áll elő az a különös helyzet, hogy a Pusztavámon történeteket több nézőpontból is megismerhetjük, csak éppen az esemény tulajdonképpeni szereplői, a legyilkoltak és a gyilkosok perspektívája teljes egészében rejtve marad előttünk.

Azaz marad a hallgatás? Van valami félelmetes abban, ahogy Pusztavám egyik volt német lakosa kijelenti: „ezekről a dolgokról semmit nem tudok, és nem is akarok tudni” (213.), ám nem gondolom, hogy így állna a helyzet. Boros Anikó könyve – egyrészt azzal, hogy elmondja, ami elmondható a tragédiáról, másrészt azzal, hogy közli az azonosított áldozatok névsorát (343–346.) – önmagában is cáfolja, hogy csak a hallgatás maradt volna. A kötet nemcsak kiváló történeti munka, hanem az emlékezés helye is.

Takács Tibor